

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin “Zeynal Ərəb” dastanının ideya-məzmun və şəkil-üslub xüsusiyyətləri

Aynur Səfərli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, DİN Polis Akademiyası, Elmi Tədqiqat və Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsi. Azərbaycan. E-mail: seferli_1988@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

XÜLASƏ

Türk ədəbiyyatının mühüm qolu olan Türkmən ədəbiyyatı orta türk mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Türk şifahi xalq ədəbiyyatında xalq hekayəsi olaraq adlandırılan nağıllar Türkmən şifahi xalq ədəbiyyatında “dastan” termini ilə ifadə edilir. Ədəbiyyatda terminlər fərqli olsa da, məzmunu oxşardır. Türkdilli xalqlar Hz.Əliyə dərin hörmət və sevgi bəsləmiş, bu hissələrini şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində əks etdirmişlər. Klassik Türkmən ədəbiyyatının xalq hekayələrində Hz.Əliyə olan hörmət və sevgi açıq-aydın göstərilmişdir. Bəhs olunan həmin xüsusiyyətlərin öz əksini tapdığı hekayələrdən biri “Zeynal Ərəb” adlı əsərdir. Nurməhəmməd Qərib Əndəlib (1710-1767) Türkmən ədəbiyyatının dastan ənənəsinin görkəmli nümayəndəsidir. Bu araşdırmada Əndəlibin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş, “Zeynal Ərəb” adlı əsərində Hz.Əlinin Türk-İslam mədəniyyətindəki rolundan bəhs edilmişdir. Məqalədə “Zeynal Ərəb” dastanının forma və üslub xüsusiyyətləri haqqında məlumat verildikdən sonra dastanın motivləri nümunələrlə göstərilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Türkmən ədəbiyyatı, Nurməhəmməd Qərib Əndəlib, şərq poeziyası, dastanlar, fikir və məzmun

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 02.04.2020

qəbul edilib – 10.04.2020

FOLKLORE

Idea-content and shape-style features of Nurmahammad Garib Andalib's epos "Zeynal Arab"

Aynur Safarli

Doctoral student of Baku State University, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, Scientific Research and Editorial-Publishing Department.

Azerbaijan. E-mail: sferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

ABSTRACT

Turkmen literature, an important branch of Turkish literature, played an important role in the development of common Turkish culture. Tales called folk story in Turkish folklore are expressed by the term "dastan" in Turkmen folklore. Although the terms in the literature are different, the content is similar. The Turkic-speaking people had a deep respect and love for the Hazrat Ali and expressed these feelings in examples of folklore and written literature. The respect and love for the Hazrat Ali are clearly shown in the folk tales of classical Turkmen literature. One of the stories that reflects these features is the work "Zeynal Arab". Nurmahammad Garib Andalib (1710-1767) is a prominent representative of the epic tradition of Turkmen literature. This study provides information about the life and work of Andalib, in his work "Zeynal Arab", the role of Hazrat Ali in Turkish-Islamic culture was discussed. After giving information about the form and style features of the epos "Zeynal Arab" in the article, the motives of the epos are shown with examples.

KEYWORDS

Turkmen literature, Nurmohammad Garib Andalib, eastern poetry, epics, idea and content

ARTICLE HISTORY

Received – 02.04.2020

Accepted – 10.04.2020

Giriş / Introduction

Türkmənistan Respublikasının Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun türkmən xalqının zəngin mədəni irsinə göstərdiyi hədsiz diqqət və qayğı nəticəsində bu gün xalq Mühəmməd Xarəzmi, Mani Baba – Əbusayid Əbülxeyri, Mahmud Kaşğari, Mahmud Zəməxsəri, Nəcməddin Kübra kimi onlarca şöhrətli türkmən oğullarının elmi və ədəbi irsləri ilə tanış olmuşdur. Belə ədiblərdən biri də XVIII əsr zəngin türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, özündən sonra gələn şairlərin ustası və müəllimi sayılan Nurməhəmməd Qərib Əndəlilibdir [10, 256 s.]. Azadi, Abdulla Şahbəndə, Məxdimqulu Fəraqi, Şeydayi, Qurbanəli Məğrubi, Qayıbi, Talibi, Qurdoglu, Məmmədvali Kamina, Seyidnəzər Seydi, Zəlili, Seydulla Seydi, Zinhari, Molla Nəfəs, Aşiqi, Katibi, Annaqılinc Möhtaci, Miskin Qılınc, Dövlətməmməd Balqızil kimi tanınmış söz ustaları onun ardıcılıarı və şagirdləridir. Qədim türkün epik təfəkküründə daha qüdrətli bir yaradıcılıq ənənəsi – xalq nəsrini formalaşmışdı. Onun erkən nümunələri kimi milli yaddaşda qədim türk dastanı tipi – "Alp-Ər-Tunqa", "Şu", "Oğuz Xaqan", "Ərgənəkən" və b. qalmışdı [8, s.483-507]. Tədqiqatçı Tolqa Dursunun da təsdiq etdiyi kimi bu dastanlarla yanaşı, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Yaradılış", "Törəyiş", "Köç", "Bozqurd" kimi dastanlar da türk dünyası ədəbiyyatının təməl daşlarıdır [15, 436 s.]. Yazılı qaynaqlarda isə "Onigin", "Tonyukuk", "Gül Tigin" və "Bilgə xaqan" birləşmələri gəlib çatmışdır [2, s.10-11]. Türklərin dərin köklü dastan ənənəsinə sahib olduqları tarixi bir həqiqətdir.

Dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-mişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri özündə əks etdirən öncül bədii düşüncənin məhsuludur. İnsan həyatı və taleyinin keçməkləşli dövrü ilə tanış olmağa imkan verən təhkiyəçilik insanın özünün təkamülü ilə bağlı davam edən maraqlı və canlı yaradıcılıq prosesidir. Burada söz sırası sadə, ardıcıl, mənası aydın, konkret, fikrin ifadəsi başa düşülən, tez anlaşılacaq olar. Emosional ifadə və deyim tərzləri, pantomim hərəkətlər, himicimlərlə fikrin ifadəsi epik üslub sistemində mövcud deyil. Bunlar ifadə olunmuş fikrin psixoloji məqamlarının dürləşməsinə və tamamlanmasına xidmət edir. Epik ənənə sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifaçılığa qədər inkişaf yolu keçmiş, milli dastan yaradıcılığı üçün erkən zəmin hazırlamışdır [22, s.64]. V.M.Jirmunskinin yazdığı kimi "epik üslub həyatı dərk etmənin geniş hüduqlarını müəyyənləşdirdi, oğuz ədəbiyyatında böyük və ənənəvi hadisə yaratdı" ki, bu da şifahi sözü bədii həqiqətə, həyatın geniş, zəngin mahiyyətini öyrənməyə gətirib çıxardı. Bu da təhkiyəçiliyin tarixi yüksəlişi və onun nəticəsi olan epos yaradıcılığının meydana çıxmasına səbəb oldu [21, 213 s.].

Yüzlər boyunca türkün həyat tərzini, duyumu və düşüncə ölçüsünün əsas istiqamətlərini bəhadirlik, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklor, o cümlədən də dastançılıq əsnasında qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq bəhadirlik düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən həmin mərhələyə məxsus epik əsərinin özündə qəhrəmanlıq motivi və motivin ifadəsi olan çeşidli qəhrəmanlıq süjetləri durur. Sonrakı tarixi dövrlərdə epik düşüncədə lirik təmayülə müəyyən yer tutmağa başlayır, bu zaman məhəbbətli qəhrəmanlıq hüduqlarında dayanan, bir növ hər iki motivin birləşməsinə əks etdirən dastanlar ortaya çıxır. Epik əsnədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsinə də nəticələnir. Orta əsrlər dövrü əşq ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik-fəlsəfi-ürfani anlayışlarını birləşdirərək məhəbbət dastanları ortaya çıxarmışdı. Məhəbbət dastanları spesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik olan orijinal epik folklor nümunələridir.

Dünya xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən türk folklor əsnasında qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu geniş yayılmış bir motivdir. İlkən ibtidai təxəyyülün məhsulu olan nağıllarımızda da möcüzəli doğuluşu tez-tez rast gəlirik. Dastan qəhrəmanları da qeyri-adi doğuluşu ilə seçilir [1, s.4-6].

Məhəbbət dastanlarında baş qəhrəmanlar cəmiyyətdə azad sevgi, xoşbəxt həyat, toxunulmaz insan hüquqlarını pozub tapdalayan hökmdarlar, din xadimlərinə, tacir-zadəganlara, ümumiyyətlə, sosial üstünlüklərə malik rəqiblərə qarşı mübarizə aparən əşqlərdir. Bu dastanlarda ictimai məzmun nə qədər yüksək olsa da, hadisələr cəmiyyət həyatının müxtəlif cəhətlərini bir o qədər intəhaslıqla əks etdirsə də, o, epos düşüncəsinə səviyyəsinə yüksəlmə bilmir. Ziddiyyət və təzadları qoyulmuş yasaqlıqlar sərhəddində əks etdirməklə kifayətlənir [12, 137 s.].

"Dastan" sözü çoxmənalı söz kimi bəcarət, məharət, hiylə nümayiş etdirən, həm də qəhrəmanlıq, sevgi macarasını əks etdirən əhvalat deməkdir. Bir istilah kimi bu söz musiqi havası, melodiya və b. mənələrdə də işlənməkdədir [12, 136 s.].

Nurməhəmməd Qərib Əndəlib və onun türkmen ədəbiyyatında rol

Əndəlibin türkmen ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətləri son dərəcə böyükdür. Türkmen ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçılarından və Əndəlib irsinin tərəfdaşlarından olan professor Ramiz Əskərə istinadən deyə bilərik ki, hər şeydən əvvəl o, müasir türkmen ədəbiyyatının və ədəbi yazı dilinin banisidir. Ondan əvvəl yaşayıb-yaradan türkmen şairlərindən Bayram xan və Vəfai öz əsərlərini həmin dövrdə

bütün Orta Asiyada geniş yayılan, əsasən, mədrəsə təhsili görmüş adamların işlətdiyi ədəbi Çağatay türkcəsi ilə qələmə almışlar. Əndəlib isə əsərlərini uşaqlıqdan bəri sevə-sevə dinlədiyi milli-məhəlli dastanların təsiri altında şirin türkmen dilində yazmaqla bir ilki gerçəkləşdirmişdir. Şairin ikinci böyük xidməti türkmen ədəbiyyatını mövzu və janr baxımından zənginləşdirməsidir. Əslində, o, realist türkmen poeziyasının ilk rü-şeymlərini qoymuş, Məxdumqulu isə onu zirvəyə qaldırmışdır [Fəraqi M. 1984]. Milli ədəbiyyatda ilk poemanın, ilk dastanın müəllifi də Əndəlibdir. Həmçinin, o, türkmen ədəbiyyatında ilk tərəfdaşlardan biridir [5, s.14]. Urgəncdə, əsasən də, Xivədə yaşamışdır. O, "Risaleyi-Nasimi" poemasının giriş hissəsində həyatı, doğulduğunu və yaşadığı yer, habelə təxəllüsü haqqında kiçik bilgilər vermişdir:

*Adım idi Nurməhəmməd Qərib,
Sözə təxəllüsüm idi Əndəlib.*

*Şəhrimiz Urgənc – vilayət idi,
Xanımız Şirqazi himayət idi.*

*Əsl-i-məkanım ki Qaramazıdır,
Adəmi ibrətə qışt-yazıdır.*

*Bil ki, Qaramazı bizim cayımız,
Zikri-xuda eşq ilə dilxahımız...
Barça xələliq içində bəd işim,
Yetdi əlli beşə mənəm bu yaşım*

[5, s.14].

Şair öz əsərlərini "Əndəlib" təxəllüsü ilə yazmışdır. Rəvayətə görə, o, gəncliyində Gül adlı bir qızı sevmiş, ona uyğun olsun deyə özünə Əndəlib, yəni "Bülbül" təxəllüsünü seçmişdir. Adının tərkibindəki Qərib sözü isə doğma vətəndən, el-obadan uzaqda yaşamasına işarədir. Şeirlərində özünü "Əndəlibi-binəva", "Əndəlibi-zar", "Əndəlibi-bələkəş" adlandırması həyatının məşəqqət içində keçdiyini göstərir [6, s.6].

*Gahi xarəbatda işim, gahi fəğan,
Külbeyi-əhzan idi gahi məkan*

[6, s.6].

Şairin təhsili, şəxsi həyatı haqqında yazılı mənbələrdə məlumatlara rast gəlinmir. Ancaq əsərlərindən anlaşıldığına görə, o, çox mükəmməl təhsil almış, Şərq poeziyasını, onun bədii ifadə vasitələrini dərindən mənimsəmiş, ərəb, fars, tacik dillərini yaxşı öyrənmişdir. Şairin "Şahnamə"ni tərcümə etməsi barədə bəzi məxəzlərdə məlumatlar verilir. Təəssüf ki, bu tərcümə indiyədək tapılmamışdır. Əndəlilin bir sıra şairlərin əsərlərinə nəziri yazması onu göstərir ki, o, klassik Şərq şeirini dərindən mütaliə etmiş, söz sənətinin bütün incəliklərinə yiyələnmişdir [5, s.15-16]. Əndəlib türkman ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq dastanları, rəvayətləri, xalq hekayələrini nazmə çəkmiş, onları ədəbi cəhətdən vəsf etmişdir. "Leyli və Məcnun", "Yusif və Züleyxa", "Baba Rövşən və Zeynal Ərəb" kimi dastanlar Əndəlib yaratıcılığının məhsuludur. Başqa bir məlumata görə, "Mirzə Həmdəm" dastanı da ona məxsusdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında dastanlar (məsələn, "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi" və s.) aşıqlar tərəfindən qoşulmuşdur. Türkmənlərdə isə xalq dastanları şairlər tərəfindən işlənmiş, aşıqlar öz fərdi dastanlarını qoşmağa xüsusi meyl göstərməmişlər.

Şairin yolu ilə gedən ulu Məxdumqulu on bir dastandan ibarət antologiya (bu silsilə "İbrahim və Sara" ilə başlayır, "Aşiq Qərib və Şahsənəm"lə başa çatır) hazırlamışdır. Bu əsərə daha sonra digər sairilər tərəfindən uğurla davam etdirilmiş, Molla Nəfəs isə "Zöhrə və Tahir" dastanını işləmişdir.

Əndəlibin nəzmə çəkdiyi, süjet xəttinə düzəlişlər etdiyi "Leyli və Məcnun", "Yusif və Züleyxa" dastanları Azərbaycan variantı ilə oxşardır və biza məlum olan məzmunundadır. Şairin dini-əxlaqi səciyyə daşıyan "Baba Rövşən" və "Zeynal Ərəb" dastanları isə Azərbaycan oxucusuna tanış deyil və aşıqlarımız da bu dastanlara müraciət etməmişlər.

Şairin dastanlarının hamısı süjet və yaratıcılıq baxımından çox mükəmməl, şeirləri isə çox gözəldir. "Zeynal Ərəb" dastanındakı eyni adlı obraz isə bəzi cizgiləri ilə "Şah İsmayıl" dastanındakı Ərəbzəngini xatırladır [4, s.103-104].

Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin "Zeynal Ərəb" dastanı

Demək olar ki, klassik Türkman ədəbiyyatında mövzu baxımından Əndəlibdən bəhrələnməyən şair yoxdur. Epik dastan yazmaqda Əndəlibin əsərləri türkman ədəbiyyatında mühüm yer tutaraq, yeni səhifə açmışdır [20, s.5; 15, 435 s.]. N.Əndəlibin əsərlərində, xüsusilə "Baba Rövşən" və "Zeynal Ərəb" dastanlarında peyğəmbər əfəndimizin kürəkəni Hz.Əli əsas obraz olaraq işlənmişdir. Ədib hər iki əsərində Hz.Əlini və oğullarını izzətləndirməyi hədəfə almışdır.

Türkman epik əsərində dastan mövzularının hamısının bir əsərdə toplandığını görə bilərik. Məsələn, din, qəhrəmanlıq və sevgiyə ad dastanları var. Bu dastanların əksəriyyəti Hz.Əli haqqındadır. Bu dastanların kim tərəfindən yazıldığından və ya söylənməsindən asılı olmayaraq oxşar cəhətləri mövcuddur. Ərəb və fars mənbələrindən götürülmüş bu rəvayətlər türkman epik əsərinə uyğun işlənərək şifahi və yazılı ədəbiyyatla uyğunlaşdırılmışdır. "Baba Rövşən" dastanı ilə yanaşı "Zeynal Ərəb" dastanında da Hz.Əli və oğullarının İslam dini uğrunda apardığı mübarizələr təsvir edilmişdir [17, s.88; 15, 435 s.].

Əndəlibin digər əsərlərindən fərqli olaraq "Zeynal Ərəb" dastanında sevgi mövzusu da işlənmişdir [15, 435 s.]. İslamiyyətin qəbulundan sonra yaranan dastanlarda, İslam tarixində qəhrəmanlıqları ilə tanınan şəxsiyyətlər ideal tip olaraq göstərilə bilər. Bunlar Hz.Əli və Hz.Həmzə başda olmaqla, səhəblərdən bəziləri və Hz.Əlinin övladlarıdır. Sonrakı dövrlərdə Əbu Müslim, Battal Qazi, Danişmənd Qazi kimi şəxslər də bu tipə nümunə ola bilərlər [14, s.194-195; 15, 436 s.].

Türkman dastanları mövzularına görə qəhrəmanlıq, sevgi və dini dastanlar olaraq üç başlıq altında qruplaşmışdır. "Zeynal Ərəb" dastanı hər üç mövzunu da əhatə edir [15, 436 s.].

Əndəlibin "Baba Rövşən" dastanı kimi "Zeynal Ərəb" dastanı da, elm ələmində layiqincə öyrənilməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yeni yüksəliş və böyük dəyişikliklər zamanında elmi əsaslarla öyrənilməsinə başlanılan bu dastanların hər ikisində də Əli və onun oğulları iştirak edir. Əndəlib bu dastanlar vasitəsi ilə insanpərvərlik, çətin gündə bir-birinə kömək etmək kimi fikirləri oxucularına çatdırmaq istəmişdir [9, s.52].

"Zeynal Ərəb" dastanının mövzusu Həzrəti Əlinin Bibi Həniyədən doğulan oğlu İmam Məhəmməd və onun sevgisi uğrunda iztirablar çəkən Zeynal Ərəbin macaralarından götürülmüşdür. Eyni zamanda Həzrəti Əlinin həyat yoldaşları Bibi Fatma, Bibi Zəhra, oğlu İmam Hüseyn, sərkərdəsi Malik Ejdər kimi şəxslər də hadisələrdə iştirak edir. Atası kimi cəsarət və güclü bir dastan qəhrəmanı olaraq təsvir edilən Hz.Əlinin oğlunun Allaha yalvarması onun həm də dini inancını olduğunu sübutdur. Bəzən şahzadə, bəzən də imam sifətli xitab olunan İmam Məhəmmədin kafirləri imana gətirməsi də onun bu imamlığının təzahürü olaraq qəbul oluna bilər [12, 126 s.].

Dastanın məzmunu belədir. Bir gün Hz.Məhəmməd Hz.Əlini 33 min əsgərdən ibarət ordu ilə Rum vilayətinə səfərə göndərir. Rum padşahının pəhləvanlarını məğlub etdikdən sonra, xalq Hz.Əlidən aman diləyib müsəlmanlığı qəbul edir. Hz.Əli Rum padşahının qızı Həniyəni (Hanipayı) ələyə Məkkəyə qayıdır. Hz.Məhəmməd

ağlayaraq bütün ailəsini itirdiyini bildiren Həniyə onun şərtləri qəbul olduğunu təqdirə müsəlman olmağı qəbul edəcəyinə söz verir. Şərtləri qəbul olduğunu üçün sözünün üstündə duran Həniyə Hz.Əli ilə evlənir. Uzun zaman sonra onların bir oğlu olur və söz verdiyi kimi adını Məhəmməd qoyurlar. Ziyafət təşkil edirlər. Uşağı sevərək, üstündə titrəyə-titrəyə böyüdürlər. Məhəmməd böyüyüb eşq-məhəbbətə həvəs etməyə başlayır. Dünyanı tanımaq üçün başqa diyarlara getmək istədiyini bildirəndə valideynləri getməməsi üçün nə qədər yalvarsa da, oğulları bu sevdadan vaz keçmir. Onu Allaha əmanət edib yola salanda qardaşları İmam Hüseyn və İmam Həsən onu fikrindən daşındırmaq üçün arxasından getsələr də, bacarmırlar. Beləliklə, qardaşlar da Hz.Məhəmmədlə getməyə qərar verirlər. Bir güllük yol gedib ov ovlaməğa çalışsalar da, heç nə əldə edə bilməyən qardaşlar gəlib üç yolun göründüyü bir yola yarıncına çatırlar. Orada bu üç yol haqqında yazı yazılmış bir dəfə görürlər. Sağ tərəfdəki yolla gedən geri gələcək, ortadakı yolla gedənin qayıtma ehtimalı ola bilər, sol yolla gedən isə əsla geri gəlməyəcəkdir. Qardaşların hər üçü sonuncu yolla getməyi qərar alırlar. Ancaq İmam Məhəmməd yalvarıb qardaşlarını yola gətirir və əsla dönülməyəcək yola tək özü gedir. İmam Məhəmməd və köməkçisi uzun bir yol getdikdən sonra suların çağladığı güllü-çiçəkli cənnət bağçası kimi bir yerə gəlib çatırlar. Bağçada qurulan çadırın içində gərəndə uzun biğləri və saqqalı olan, saqqalından inci və mərcanın asıldığı yaşlı bir kafirin bütə səcdə etdiyini görürlər. Yaşlı kafir onlardan bütə səcdə etmələrini istəyəndə İmam Məhəmməd "Biz Allahdan başqa heç nəyə inanmırıq" [18, s.2087-2096] deyərək oradakı bütlərin hamısını qırır. İmam Məhəmməddən əfv diləyib qaçan bu kafir əslində padşah imiş. Qətran adlı bu padşah ordusunu toplayıb İmam Məhəmmədin üzərinə gəlir. Təhməz adlı pəhləvanına da tapşırıq verir ki, İmam Məhəmmədi sağ-salamat tutub onun hüzuruna gətirsin. Təhməz İmam Məhəmmədi bildirir ki, təslim olarsa, onu bağışlayacaq. Ancaq İmam Məhəmməd onunla döyüşür və Təhməzi öldürür. İmam Məhəmmədin cəsərətini, güc-qüvvətini görənələr ona heyran olurlar, heç kim onun qarşısına çıxmağa cürət etmir. Bu dəfə Qətran vəzirli İmlaqa onu götürmək əmrini verir. Görüş zamanı İmam Məhəmməd İmlağın atasının Hz.Həməznin yardımçısı Arslan olduğunu öyrənəndə onu imana davət edir, lakin o bunu qəbul etmir. Belə olduqda isə o, İmam Məhəmmədlə döyüşür, Məhəmməd onu tam öldürmək üzrə olarkən İmlaq imdad diləyib, kəlməyi-şəhadət gətirərək müsəlman olsa da, əsil niyyəti başqa olur. Padşah Qətran və İmlaq Kafir İmam Məhəmmədlə elə davranırlar ki, guya doğrudan da müsəlmandırlar. Düşünürlər ki, müsəlman kimi görünərək bu gənci məğlub edə bilərlər. Uzun zaman keçir. İmam Məhəmməd qürbətə dəxirir, sıxılır. Ötüb keçən bu müddət içində İmlaq Kafir iki dəfə hiylə ilə Məhəmmədi öldürmək istəsə də, bacarmır. Bir gün gəzintiye çıxmışkən bacalarından tüstü, duman çıxan

böyük bir saray görürlər. İmlaq Kafir buranın Cəmhur adlı birinə məxsus olduğunu bildirir. Bu sarayda hamının aşiş olduğu gözəl qız yaşayırmış. Onu qorumaq üçün qardaşları sarayı od xəndəyi ilə əhatə etmişdilər. İmlaq Kafir qız haqqında elə danışırdı ki, İmam Məhəmməd artıq bu qıza aşiş olur və onu tapmaq üçün altı köməkçisi ilə yola çıxır.

Yuxusunda İmam Məhəmmədi görərək müsəlmanlığı qəbul edən Zeynal Ərəb (İmam Məhəmməd də ona yuxuda "gəlinim" demişdir) onu qalanın ətrafında görəndə tanıyıb yenidən aşiş olur. Onlar bir-birlərinə sevgilərini etiraf edərək xoşgəldin qəzəli oxuyurlar. Qız Məhəmmədi əsil-nəcəbatı ilə tanıyır. Məhəmməd haqqında daqiq danışırdı, yuxusunda gördüyünü və yuxuda kəbinləri kəsildiyini söyləyirdi. Rüstəm nəslindən olduğunu bildirən qız ona kanizi olmağı təklif edir. Zeynal Ərəb bildirir ki, qardaşları onu Məhəmmədə verməyəcək, yaxşısı budur ki, onu qaçırsın. İmam Məhəmməd belə bir hərəkəti oğurluq hesab edir və fəxsinə yaraşdırmır. Zeynal Ərəbin yeddi qardaşı axşam ovdan qayıdarkən ən kiçik qardaşları Qorxaqdan bacılarının bağda İmam Məhəmmədlə görüşdüyü xəbərini alır və yeddi qardaş növbə ilə İmam Məhəmmədlə döyüşsə də, məğlub olurlar. İmam Məhəmməd onları imana davət edir. Onlar da müsəlman olub, bacılarını İmam Məhəmmədə ərə verir. Qardaşlar İmam Məhəmmədi xəbərdar edirlər ki, Zeynal Ərəbə aşiş olan divi əngəlləmək üçün onu ancaq odla yandırmalıdır. Div yalnız atəşdən qorxur. Uzun yol qət edən sevanlər yorulub yatırlar, od yandırmağı da unudurlar. Div gəlib qızı qaçırdı. İmam Məhəmməd yuxudan oyananda sevgilisini görməyib onu tapmaq üçün yollara düşür, İmlaq Kafirəndə kömək istəyirdi. İmlaq Kafir istəməsə də, divin gizləndiyi quyunu ona göstərir. Böyük bir daşla bağlanmış quyunun ağzını Allahdan kömək istəyərkən açan İmam Məhəmməd beləndən bağlanmış iplə quyuya enir. Ağzı almaz qırıla bağlanmış sandıqdan Zeynal Ərəbin səsini eşidən şahzadə qılıncı ilə divin başını üzüb nişanə üçün boynundan bir parça kəsib götürür (Bu "Baba Rövşən" dastanında da var) və qızı xilas edir. Məhəmməd sandığı alməsi üçün quyudan yuxarı uzadanda qıza aşiş olmuş İmlaq Kafir onu götürərək atına mindirib qaçır. Uzun zaman Hz.Yusif kimi quyuda qalan Məhəmmədi atı xilas edir (At burada türk mədəniyyətinin simvolu olaraq təqdim edilmişdir) [18, 2091 s.]. Quyudan xilas olan İmam Məhəmməd çox macəralardan sonra, Hz. Əli və qardaşlarının köməyiylə Zeynal Ərəbi xilas edir və sevanlər muradlarına yetişirlər. Bundan sonra toy-düyün edib acaqları doyurur, qəribləri geyindirir və Məkkəyə qayıdırlar [3, s.241-250].

Akademik Fikrət Türkmən qeyd etmişdir: "Bu dastanda Hz.Əli heç bir ağırlığı olmayan fiqurativ bir pəhrəmandır. "Baba Rövşən" dastanında isə Hz.Əli zəkası, gücü,

casarəti və Hz.Məhəmmədə olan bağlılığı ilə hekayənin baş qəhrəmanıdır" [19, 118 s.].

"Zeynal Ərəb" dastanının şəkli və üslub xüsusiyyətləri

Türkmən dastanları forma baxımından nəzm və nəsrin formalaşması ilə qurulmuşdur. Mənsur hissələri "qıssa", mənzum hissələri isə "qoşqu" və ya "aydım" terminləri ilə də əvəzlənə bilər. Dastanın mətnində nəql edilən mənzum hissələr 8 və 11 heca ölçüsünə sahib, qoşma şəkildə qurulmuş, 3-5 bəndlik şeirlərdən ibarət olur. Hadisələr "qıssa" bölümündə nəql edilir, nəzm hissələrində isə qəhrəmanın hissələri, duyğu və düşüncələri, sevinc və kədər ifadə olunur [17, s.120-129].

"Zeynal Ərəb" dastanı da nəzm və nəsrin növbələşməsindən ibarətdir. Bu dastanda xüsusi bir əhəng duyulmaqdadır. Mənzum hissələr daha çoxdur və qarşılıqlı şeirlər şəklinə qurulmuşdur. Dördlükler 8 və 11 hecadan ibarətdir. Qafiyə quruluşu isə "abab", "aaab" şəklinədir. Eyni zamanda, aşağıdakı nümunədə duyğu, düşüncə və istəklərin poetik şəkildə ifadəsini görə bilərik.

Gəl eşit sözümlü bu dəfə,

Bu necə qızdır, Şah Mərdan Əli?

Həsərət ilə çox itirab çəkir,

Bu necə qızdır, Şah Mərdan Əli?

[15, 436 s.].

Tədqiqatçı Doğan Kaya motivi mif, nağıl, əfsanə, dastan və xalq hekayələri kimi janrlarda yaşamaq gücünə sahib olan ən kiçik element adlandırır [16, 576 s.]. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi tarixinə nəzər yetirsək, görürük ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən motiv kataloqları hazırlanmışdır, lakin bu kataloqlar arasında ən çox qəbul edilən S.Tompsona aiddir. T.Dursun "Türkmənistanın böyük şairi Əndəlib və bir qəhrəmanlıq hekayəsi: Zeynal Ərəb" adlı tədqiqatında S.Tompsonun yaratdığı 23 motiv çərçivəsində hərəkət edərək, dastandan nümunələr gətirərək heyvan, qadağan, ölüm, qeyri-adi məqamlar, imtahan, aldatmalar, uğur, mükafatlandırma, cəzalandırma, din, rəqəmlər və rənglər üzrə motivləri təsnif etməyə çalışmışdır. Bu təsnifatlar aşağıdakı kimi qeyd edilir:

1. Heyvan motivləri:

Cəngəmələrdə ən çox adı çəkilən və hadisələrin gedişinə kömək edən, şifahi və yazılı ədəbiyyatımız vasitəsilə inanclarımızda əfsanəvi heyvan olaraq qarşımıza çıxan

at Döldüldür [13, 417 s.]. Əfsanəvi at obrazı olan Döldül "Zeynal Ərəb" dastanında çox önəmli yer tutur. Bir çox məqamda bunun şahidi oluruq. Məsələn, Hz.Əli və İmam Məhəmmədin atları ağıllı atlardır, eyni zamanda İmam Məhəmmədin atı danışıq, köməyə gəlir və sahibi üçün ağlayır. Döldül sədiq bir heyvandır. Döldül minilə bilən qeyri-adi bir atdır. Qısa vaxtda uzun məsafəni qət edir. Hz.Əli çətin vəziyyətdə qaldıqda Döldülü hiss edərək tapır [15, 436 s.].

2. Qadağalar:

Məsələn, Qətran şah İmam Məhəmmədin öldürülməsini qadağan edərək sağ-salamat yanına gətirilməsini əmr edir [15, 437 s.].

3. Ölüm:

Dastanda ölüm motivindən demək olar ki, tez-tez istifadə olunur. Hz.Əli və oğulları kafirləri öldürürlər.

4. Qeyri-adi məqamlar:

İmam Məhəmməd at minmək, ov ovlamaq, kafirlərlə savaşımaq və fərqli yerləri görmək üçün qeyri-adi şəkildə səyahət edir.

İmam Məhəmməd yeddi yaşına çatanda qeyri-adi bir insan olur.

İmam Məhəmməd nəre çəkəndə yer, göy titəyir [15, 437 s.].

5. Divlər:

Zeynal Ərəbə aşiq olan nəhəng Divsəpiti adlı div həmişə dastan qəhrəmanına çətinliklər yaradır, insanları oğurlayır, öldürür. Nəhayət, İmam Məhəmməd tərəfindən öldürülür.

6. İmtahanlar:

İmam Məhəmmədin başına gələnləri Hz.Əliyə və anasına danışması;

Fironun başına gələnləri vəzirinə danışması və s.

7. Aldatmalar:

İmlağın İmam Məhəmmədlə sövdələşib sonradan ona xəyanət etməsi;

Ölümdən qurtulmaq üçün İmlağ və kafirlərin yalandan müsəlman olması.

8. Uğur və bəxt:

İmlağın kəndiri yenidən quyuya atmayıb İmam Məhəmmədi ölümə tərk etməsi,

Hz.Məhəmmədin möcüzəsiylə şahzadənin sağ qalması.

9. Mükafatlandırma və cəzalandırma:

Hz.Əli Anka Şahın həyatını bağışladıqda o, müsəlmanlığı qəbul edir və bir eşşək yükü qızıl və gürzü (silah olaraq istifadə olunan ağır topuz, şəşbər deməkdir) Hz.Əliyə verir.

10. Din:

Hz.Əlinin İslamı – müsəlmanlığı yaymaq üçün Qətran şahla mübarizə aparması;

Hz.Məhəmmədin Zeynal Ərəb və İmam Məhəmmədin yuxusuna girməsi;
Hz.Əlinin kafirləri məğlub etdikdən sonra onları islama dəvət etməsi;
Kəlimesi Şəhadətin götürülməsi və s.

11. Say motivi:

Üç ağıllı insan, üç gecə, üç gün, otuz üç min səhəbə, qırx cariyyə, yeddi qardaş, on dörd gecə, qırx il, on səkkiz dünya, iyirmi dəfə.

12. Rəng motivi:

Dastandakı rənglər: "qırmızı nar", "qırmızı qan", "sarı şəhər", "yaşıl dünya", "ağ dünya", "qara bulud", "qızıl qan" ifadələri ilə qarşımıza çıxır [15, 437 s.].

Nəticə / Conclusion

"Zeynal Ərəb" dastanında dini qəhrəmanlıqla yanaşı, sevgi mövzusu haqqında da bəhs olunmuşdur. Hekayənin ən vacib qəhrəmanı Hz.Əli Türk-İslam dünyasında humanistlik, ədalət və qəhrəmanlıq təmsilçisi olaraq təqdim edilmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən hərəkət edən Əndəlib Hz.Əliyə olan hörmət və sevginin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində vasitəçi olmuşdur. Dastanda "Mifik, sehr və yumor" motivinə rast gəlirik. Əsərin dili olduqca sadə, şeirləri axıcıdır. Hətta bəzi şeirləri xalq mahnısı kimi günümüzdə də türkmənlər arasında ifa olunur [12, 126 s.]. Nüsxələrinin çoxluğu sübut edir ki, əsər dövrünün çox sevilən və oxunan dastanı olmuşdur. Xalqın asanlıqla başa düşə biləcəyi bir dildə yazılmış əsərin ən çox işlənən mövzusu Hz.Əli və oğullarının İslam dini uğrunda göstərdikləri qəhrəmanlıqlar olduğundan tam əminliklə deyə bilərik ki, Əndəlib Türk-İslam anlayışına uyğun, motivlər baxımından zəngin olan, Hz.Əlini ucaldan bir əsər ortaya qoymuşdur. "Zeynal Ərəb" dastanı bir daha sübut etdi ki, Əndəlib mövcud rəvayətlərə sadıq qalaraq, xalqın dini hassaslığını nəzərə alıb dastan yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dastanları. (2005). Beş cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyat. 392 s.
2. Cəfərov N. (2004). Qədim Türk Ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi nəşriyyatı. 322 s.
3. Əndəlib N. (2011). Şeirlər, poemalar, dastanlar. Bakı, MBM. 292 s.
4. Əskər R. (2011). Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri. Bakı, MBM. 320 s.
5. Əskər R. (2011 a). Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri. Bakı, MBM. 128 s.

6. Əskər R. (2011 b). Türkmən şeir antologiyası (XVII-XIX əsrlər). Bakı, MBM. 400 s.
7. Fərəqi M. (1984). Qəm seli. Bakı, Yazıcı nəşriyyatı. 126 s.
8. Nəbiyev A. (2002). Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. Bakı, Turan. 679 s.
9. Osmanlı İ. (2011). Nurməhəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Lirik şeirlər. Poemalar. Bakı, Mütərcim. 296 s.
10. Səfərlı A. (2016). Nurməhəmməd Qarib Əndəlibin təxəllüsü, təvəllüd tarixi və doğum yeri haqqında fikirlər. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 2(98). Bakı, s.256-259.
11. Səfərlı A. (2019). Nurməhəmməd Əndəlibin "Baba Rövşən" və "Zeynal Ərəb" dastanı və şairin yaradıcılığında "Fütüvətnaməçilik" cərəyanının izləri. Naxçıvan universiteti. Elmi əsərlər, № 1. Naxçıvan, NUH nəşriyyatı. s.124-129.
12. Səfərlı A. (2019). Ümumtürk ədəbiyyatında "dastan" anlayışı. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD). Türkiye. 3 cild, 1. Sayı, s.133-139.
13. Çetin İ. (1997). Türk Edebiyatında Hz.Ali Cenkmeleri. Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları. 467 s.
14. Çetin İ. (2005). "Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali". İslam İnançlarında Hz.Ali. Ankara, TTK Yayınları. 498 s.
15. Dursun T. (2019). Türkmənistanın büyük şairi Andalip ve bir kahramanlık hikayesi: Zeynel Arap. III.Uluslararası Degi Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu. 19-21 Kasım. Bakı, AMEA.
16. Kaya D. (2014). Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü. Ankara, Akçağ Yayınları.
17. Şahin H. (2011). Türkmən Destanları ve Destançılık Geleneği. Konya, Kömen Yayınları. 728 s.
18. Toprak F. (2006). Andalipin dastanlarında dil ve üslup özellikleri. I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. Ankara.
19. Türkmən F. (2010). Türkmənistan kültürü araştırmaları: makaleler. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
20. Mülkəmanov A. (1990). Nurməhəmməd Andalip. Şığırlar Hem Poemalar. Aşgabat, Türkmənistan Neşriyyatı.
21. Jirmunski V. (1974). Tyurskiy Geroicheskiy epos. Moskva, Nauka. 727 s.
22. Prop V. (1958). Russkiy Geroicheskiy Epos. Moskva. 598 s.